

Blijven zitten als het moeilijk wordt

De podiumkunsten in protest

-- Anoek Nuyens --

Voor haar overlijden in 2013 sprak en schreef Marianne Van Kerkhoven al geruime tijd over grote maatschappelijke veranderingen waar de kunsten zich onvermijdelijk toe dienden te verhouden.¹ De opkomst van rechts-populisme, de steeds maar erger wordende klimaatcrisis en de hyperfocus op kwantificeerbaarheid en rendementsdenken waren belangrijke pijlers waar Marianne haar voorspellingen op stoelde. Ze was ervan overtuigd, zegt ze in een interview uit 2004, dat er “een nieuwe vorm van politiek theater zou ontstaan” (Groot-Nibbelink). Ze kreeg gelijk. Na haar overlijden stapelden maatschappelijke crises zich in hoog tempo op en gingen mensen overal ter wereld de straat op. Op het podium heeft dit een duidelijke impact. Jonge theatermakers spreken zich steeds explicieter uit over politieke zaken. Esthetiek lijkt plaats te maken voor ethiek. Ook achter de schermen klinkt de roep om hervorming en verandering. Maar in hoeverre is die roep daadwerkelijk doorgedrongen binnen gevestigde structuren en instituten?

Twee vrolijke piraten

Toen ik als jonge studente Theaterwetenschap in 2008 naar Brussel verhuisde om stage te lopen bij Marianne Van Kerkhoven, gingen veel van onze gesprekken over maatschappelijke kwesties en de nood aan verandering. De economische crisis in Amerika waaide dat jaar over naar Europa, er verschenen steeds meer alarmerende rapporten over klimaatverandering en rechts-populisme won steeds meer terrein.

Was dit het begin van een paradigmawisseling? Een nieuw economisch systeem? Zouden we onze drang naar grenzeloze consumptie inruilen voor een schonere, leefbare planeet? En wat betekende het afbrokkelen van het vertrouwen in grote instituten zoals de Europese Unie?

Dat we dit soort gesprekken voerden, had voor een deel met onze gemeenschappelijke interesses te maken die veel verder gingen dan alleen theater. We konden elkaar uren bezig houden en bestoken met gedachten, artikelen en analyses over maatschappelijke ontwikkelingen. Marianne was een systeemdenker *pur sang*. Ze wist veel – minstens zoveel over maatschappelijke kwesties als over theater, en kon met een ogenschijnlijk gemak verbanden leggen tussen zaken waar de meeste anderen aan voorbij liepen. Zo herinner ik me dat ze in die tijd veel bezig was met het spanningsveld tussen het centrum en de marge. Was er nog wel sprake van een marge en een centrum? Ze had het idee dat alles door elkaar liep en dat het in veel gevallen ook precies omgekeerd was: dat binnen en buiten van plaats waren verwisseld.²

Ze zag die verwarring ook optreden binnen haar eigen Kaaitheater – ooit begonnen in de marge en inmiddels uitgegroeid tot een groot kunsthuis. Toch gedroegen ze zich nog te vaak als marge zag Marianne, wat in haar ogen een structureel probleem opleverde, omdat jonge theatermakers zo niet de kans kregen een eigen maatschappelijk bewustzijn te creëren. Iets wat van groot belang was volgens Marianne, omdat nieuwe generaties als geen ander de tijdsgeest aanvoelden en zo nieuwe ideeën en structuren konden aanwakkeren. Misschien, opperde ze ooit tijdens een maandagochtendvergadering in het Kaaitheater, als ze echt zo graag in de marge wilden blijven, moesten ze hun deuren sluiten en ergens anders helemaal opnieuw beginnen.

Een andere reden dat er zoveel ruimte was voor deze gesprekken, was de voorstelling *End* van Kris Verdonck waar zij als dramaturg en ik als haar stagiair bij betrokken waren. In die voorstelling komt alles wat met dood en catastrofes te maken heeft aan bod. Ieder gesprek over een crisis of ineenstorting van een maatschappelijk fundament voelde als een directe link met de voorstelling en was dus gelegitimeerd om over te spreken.

Toch waren de gesprekken die we hadden opvallend hoopvol en op de toekomst gericht. Als twee vrolijke piraten dreven we, omringd door oceaan en wereld, op ons vlot. Turend naar de horizon, fantaserend hoe het er verderop, in de toekomst, uit zou zien. Behalve het vele praten en elkaar bestoken met artikelen, rapporten en boeken, vroegen we ons ook regelmatig af wat de podiumkunsten binnen al deze maatschappelijke verschuivingen konden betekenen. Had je als kunstenaar een rol van belang in maatschappelijke verandering? Het heersende sentiment was toen van niet. Voor revolutie en maatschappelijke verandering moest je bij de politiek zijn. Of de wetenschap. Of op straat met een spandoek, maar niet op het podium. Theater en kunst in het algemeen was er om vragen op te roepen. Om te ontwapenen in plaats van te bewapenen. Om te verwarren in plaats van te ontwarren.

Hoewel ik diep van binnen een groot verlangen voelde om van theater een expliciet politieke ruimte te maken, hield ik dat voor mezelf. Ik durfde me als piepjonge student niet tegen de stroom in uit te spreken. Af en toe durfde ik dat wel bij Marianne, maar niet publiekelijk. Wat ik vooral deed was goed luisteren en kijken naar de generatie boven mij en die napraten. Dat ging me vrij goed af, en een deel in mij had er ook wel vrede mee. Ik was als dramaturg betrokken bij prachtige voorstellingen die me diep raakten en ik vind ook nog steeds dat theater in bepaalde periodes een vrijplaats kan zijn, los van moraliteit of politiek. Maar er gebeurde zoveel op maatschappelijk en politiek vlak – de Occupy-protesten, de huizenmarktcrisis, de klimaatcrisis, de privatisering van de publieke sector, dat ik het steeds benauwder kreeg binnen de goed afgesloten theatermuren en niet anders kon dan toegeven aan dat verlangen dat al een tijdje in me ronddwaalde.

Het belang van samenkomen

Ik besloot mijn carrière als dramaturg aan de wilgen te hangen en me politiek uit te spreken door eigen voorstellingen te maken over grote thema's zoals klimaat, het verdwijnen van linkse politiek en ontwikkelingssamenwerking. Het was een geleidelijk proces, waar Marianne een belangrijke rol in gespeeld heeft. Ze zou dat waarschijnlijk zelf ontkennen, maar of ze nu wil of niet: ze heeft me voor een deel gevormd tot de theatermaker die ik nu ben. Dat deed ze niet door als een soort personal coach op me in te praten of te zeggen hoe het moet, maar gek genoeg door precies het tegenovergestelde te doen: door te zwijgen en te luisteren en af en toe een vraag te stellen waardoor ze me dwong bepaalde gedachten verder uit te werken.

Via haar luisteren werd ik me bewust van mijn eigen stem. Mijn grootste ontdekking aan die eigen stem destijds was trouwens vrij teleurstellend. Ik werd me bewust van de paradox waarin ik vastzat. Aan de ene kant voelde ik dat er dingen grondig mis waren binnen het huidige systeem, aan de andere kant had ik geen idee hoe ik ze moest aanpakken. In mijn werk als theatermaker zit tot op de dag van vandaag een fascinatie voor systemen. Ik werk vanuit de overtuiging dat je mensen niet kunt veranderen, maar systemen wel. En dat als het je lukt systemen te veranderen, mensen uiteindelijk ook in beweging komen.

Naast de kunst van het systeemdenken, leerde Marianne me ook dat het belangrijk is om je te verenigen met collega's om je heen en altijd de structuren rondom het kunstwerk kritisch te bevragen. Omdat de condities rondom het kunstwerk in hoge mate het kunstwerk zelf bepalen en die condities of structuren op een gegeven moment onvermijdelijk vastlopen. Dat wil zeggen dat ze zich niet meer als middel, maar als doel proclameren (Van Kerkhoven, Van het kijken en van het schrijven 53).

“Er is nood,” schrijft ze in het boek *Listen to the Bloody Machine* dat we het jaar voor haar overlijden samen schreven, aan mensen die “samen een praktijk ontwikkelen”. Want samen een praktijk ontwikkelen is de manier om weer grip te krijgen op je leven, omdat het een “concreet engagement en directe verantwoordelijkheid” vraagt. Sociale netwerken, schrijft ze, bouw je niet via een discussie in het parlement, via een wettekst of een beslissing op hoog niveau, maar in de praktijk.

Intersectioneel en verknoopt

De afgelopen jaren bloeiden er overal sociale praktijken en grassroots-bewegingen op. Er is een nieuwe generatie opgestaan die zich uitsprekt omdat ze een aantal zaken niet meer accepteert, andere waarden voorstaat en zich goed weet te organiseren. De #metoo-beweging begon met één tweet, maar lokte discussies en rechtszaken uit van Hollywood tot de turn- en theaterwereld. De Zweedse puber Greta Thunberg begon een paar jaar geleden te spijbelen voor het klimaat waarna miljoenen tieners haar voorbeeld opvolgden, klimaatmarsen organiseerden en het klimaatprobleem hoger op de politieke agenda kwam te staan. En overal ter wereld lieten massa's mensen van zich horen en protesteerden tegen institutioneel racisme en uitsluiting onder de noemer Black Lives Matter.

Ik stel me weleens voor wat Marianne ervan gevonden zou hebben. Ze zou denk ik hoopvol geweest zijn. Maar ze had waarschijnlijk ook veel nagedacht over de complexiteit van de oplossingen. Want de problemen waar miljoenen burgers tegen ageren zijn niet op te lossen door wat wetwijzigingen of een extra subsidie uit te schrijven. De problemen van de huidige tijd zijn verknoopt. Ze zijn intersectioneel en daarmee de oplossingen ook. Ze vragen om bijsturing op alle niveaus.

Ook in de kunst- en cultuursector is dat besef aan het indalen. Neem bijvoorbeeld de Fair Practice Code die in 2015 tot stand kwam en inmiddels breed gedragen wordt door kunstinstellingen en kunstenaars. De vergissing wordt nog weleens gemaakt dat de code alleen over Fair Pay gaat, terwijl deze nadrukkelijk ontwikkeld en ontstaan is vanuit de mentaliteit dat alles met elkaar samenhangt.³ En dat je de huidige freelanceproblematiek bijvoorbeeld niet oplost met een potje extra geld voor freelancers. Of de klimaatcrisis door een paar vervuulende theaterlampen te vervangen door ledlampen. We weten inmiddels allemaal wat er gebeurt als je een beetje aan de knoppen draait: op korte termijn lijkt het heel wat, maar het structurele probleem laat je liggen voor een toekomstige generatie kunstmakers.

Een eerste stap van verzet tegen het systeem waarin we meedraaien, zei Marianne in een gesprek met Pieter de Buysser, is je bewust worden van hoe het systeem in elkaar zit. Dat doe je “door je stem te laten horen en te zorgen dat de woorden die je uitsprekt niet enkel

woorden blijven maar betekenis krijgen, omdat je ze in je leven, in je praktijk integreert, omdat je ernaar gaat handelen” (De Buysser 4).

Samen met collega-theatermaker Gable Roelofsen vroeg ik me af hoe het ervoor staat met de Nederlandse kunst- en cultuursector. De roep om verandering heeft namelijk ook binnen de sector duidelijk geklonken. Maar hebben die woorden ook daadwerkelijk betekenis gekregen? Zijn er structurele aanpassingen gedaan op beleidsmatig vlak? Wat voor nieuwe ontwikkelingen vinden er plaats? Wat zien we, kortom, structureel terug van die roep om verandering?

Samen met Gable ging ik op onderzoek uit. Dat deden we door te praten, vragen te stellen, van gedachten te wisselen. Met elkaar, maar ook met andere collega's. We probeerden verbindingen te ontdekken tussen eigen ervaringen en grotere ontwikkelingen en zo kwamen we tot een aantal observaties waarvan onderstaand een verslag is. Ze klinken soms misschien wat stellig doordat we het vaak over een 'wij' hebben als we de sector aanduiden – alsof we met iedereen gesproken hebben uit de podiumkunsten, wat zeker niet het geval is. Maar het was voor ons een manier om helderheid te scheppen en zo een aantal mechanismen die ons opvallen in veranderingsprocessen in kaart te brengen.

Onze observaties zijn niet bedoeld als provocatie, maar in het beste geval zetten ze hier en daar een collega aan het denken tot ideeën of gedachten en kunnen we zo, gezamenlijk, een stap in de juiste richting zetten. Want als er een ding duidelijk is, is dat het geen gemakkelijke opgave wordt om de uitdagingen waar we voor staan het hoofd te bieden. Dat is misschien wel een extra motivatie om het erover te hebben. Want als het moeilijk wordt, fluisterde Marianne me ooit eens in tijdens een repetitie, moet je altijd blijven zitten. Dan worden de echte beslissingen genomen.

De eenzame activist in het instituut

Oké, denk je nu misschien, kom maar op met die kritische observaties. Geloof ons, die hebben we genoeg, maar in eerste instantie willen we onderstrepen dat er best wat ontwikkelingen gaande zijn die ons enthousiast maken. Zo is er sinds de protesten van Black Lives

Matter en #metoo een duidelijke verandering te zien in het aantal vrouwen en mensen van kleur op directieplekken of in raden en besturen bij grote theatergezelschappen en culturele instanties. Ook de klimaatprotesten schudden niet alleen politici wakker, maar ook bestuurders binnen de kunst- en cultuursector. Zo onderstreept bijvoorbeeld de nieuwe secretaris internationalisering van Fonds Podiumkunsten Annemieke Keurentjes dat “de veranderingen die de klimaatcrisis afdwingen” om nieuwe manieren van samenwerking vragen (“Annemieke Keurentjes treedt aan als secretaris”). Een opvallende en gedurfde uitspraak voor een sector die voor een belangrijk deel afhankelijk is van de vervuilende luchtvaartindustrie.

Maar als je beter gaat kijken, dieper in de organisatiestructuur van instituten, vallen er toch wat dingen op aan te merken. Want hoewel er in de etalage een hoop verandert, verandert de structuur om nieuwe leiders of beloftes vaak niet mee. Op zich is dat logisch te verklaren. Instituten en organisaties staan onder constante druk om te presteren en het ontbreekt vaak aan tijd om grondige hervormingen door te voeren. Naast de waan van de dag sluimert op de achtergrond altijd de angst voor afwijzing en de langetermijnvraag: hoe komen we de volgende subsidieronde door? Iedereen is naast bestuurder ook spindokter geworden. Er is daardoor een nadruk komen te liggen op beeldvorming. We delen een zwart vlak op Instagram tijdens de Black Lives Matter-protesten, zonder een werkelijk diepgaande visie op diversiteit te ontwikkelen. We kennen het wapperen van de regenboogvlag tijdens de Pride-maand om hem daarna weer een jaar in de kast te leggen. Oplossingen zoeken we vooral aan de voorkant, in de etalage, waardoor de echte verandering aan de achterkant niet plaats vindt en misstanden of onwenselijke situaties op de loer blijven liggen.

De vraag is misschien ook wel wie er nu precies verantwoordelijk is in het doorvoeren van die verandering. Is dat de kunstenaar zelf en in het verlengde daarvan het gezelschap en het instituut? Moet je varen op de wilskracht en goede bedoelingen van mensen in een systeem dat hen constant verleidt om, door onder meer de hoge werkdruk, te kiezen voor de meest comfortabele of makkelijke opties? Je zou ook kunnen pleiten voor een grotere rol voor de overheid. Maar is dat wenselijk? En tot hoever gaat die rol? Een structuur, schreef Marianne in haar essay “Waar zijn we mee bezig?”, dient om het werk te ‘regelen’, om een praktijk in werkbare, herkenbare en herhaalbare

banen te leiden en “ontstaat als behoefte uit de praktijk”. Vanuit die gedachte zijn het de kunstenaars zelf die het voortouw zouden moeten nemen. Dat zie je in de praktijk wel degelijk gebeuren. In zowel Nederland als België werden de afgelopen tijd open brieven gepubliceerd waarin kunstenaars en kunstwerkers misstanden aankaartten.⁴

Als gevolg van die brieven zag je binnen instituten hoe bepaalde kunstwerkers zich die misstanden persoonlijk aantrokken en vervolgens hard werkten om verandering te bewerkstelligen, maar strandden op het moment dat het instituut niet meebeweegt. De uitkomst is daardoor vaak een vorm van *fast impact* in plaats van *slow impact*: er verandert wel wat, maar niet de gewenste duurzame, institutionele verandering.

Het poldermodel

Hoe moet het dan wel? Een andere strategie die vaak ingezet wordt binnen de podiumkunsten om tot duurzame verandering te komen is die van het poldermodel. Uit het hele veld worden mensen opgetrommeld om samen te komen en na te denken over een probleem. In alle open- en eerlijkheid wordt er gesproken en gebrainstormd. Meestal zijn dit bevlogen en inspirerende sessies waar kunstenaars en beleidsmakers samen stippen op de horizon plaatsen en er toekomstbeelden worden geschetst hoe we het cultuurlandschap graag zouden zien.

Maar na die toekomstbeelden breekt het moeilijke gedeelte aan: hoe komen we bij die nieuwe wereld? Het besef daalt in dat dat om weerbarstige en uitdagende consequenties vraagt. In plaats van een extra sessie inplannen en aan tafel te blijven zitten, kiezen we voor de shortcut. We omzeilen de diepte en de moeilijke gesprekken waar we al te veel met onszelf geconfronteerd worden. We kiezen voor een nieuwe directeur of directrice die als boegbeeld voor verandering te boek staat, maar het systeem blijft onveranderd. Zo wordt het een *sink or swim*-situatie waarin de persoon nooit verstandig ingebed in zijn of haar rol kan groeien en waarschijnlijk gedesillusioneerd of opgebrand stopt na een tijdje.

Zo houden we uiteindelijk de klassieke structuren in stand die ons een gevoel van zekerheid bieden en denken vervolgens dat die stip op de horizon steeds dichterbij komt, terwijl we er in werkelijkheid vanaf drijven. Waar heeft dat nou precies mee te maken? Waarom lijkt het erop dat we steeds in dezelfde val trappen?

De revolutionaire aanpak die toch niet zo revolutionair bleek te zijn

Een verklaring daarvoor zou weleens kunnen liggen in de manier waarop we naar onze theatergeschiedenis kijken. Neem bijvoorbeeld Aktie Tomaat, een van de meest belangrijke momenten in de recente Nederlandse theatergeschiedenis. Als we aan Aktie Tomaat denken, denken we vooral aan het moment dat de tomatengooiers de schouwburgen binnen liepen en begonnen te gooien.

We zijn geneigd te denken dat we met zoiets simpels als het gooien van een tomaat het systeem van buitenaf omver kunnen werpen. Dat komt omdat we graag geloven in de revolutionaire aanpak. Maar Aktie Tomaat kende wel degelijk een weg van binnenuit, vol democratische hobbels. Want rondom die paar tomaten werden een hoop moeilijke gesprekken gevoerd. Wie zegt de naam Jan Kassies nu nog wat? Deze Nederlandse cultuurfilosoof had een spilfunctie in het vormen van het naoorlogse cultuurpolitieke gedachtegoed. Hij zorgde met vele andere ambtenaren en beleidsmakers dat de idealen van de tomatengooiers uiteindelijk geïnstitutionaliseerd werden. Door te lobbyen in de politiek voor een structuur waarbinnen de nieuwe generatie ruimte kreeg. En precies dat lijken we steeds meer te zijn vergeten en daardoor ook te zijn verleerd.

De democratische weg

Ons poldermodel lijkt in die zin niet meer te werken. Tafels zijn tegenwoordig plekken geworden waar de verschillen worden uitvergroot, in plaats van dat er bewustwording wordt gekweekt over een gezamenlijk belang, namelijk een duurzame toekomst voor de podiumkunsten. Samenkomen aan tafel leidt tegenwoordig tot

wantrouwen tussen mensen die eigenlijk in hetzelfde schuitje zitten. Die specifieke sociale cultuur geeft machtsspelletjes de ruimte en maakt dat we vaak niet verder kunnen kijken dan ons eigen belang en nooit echt tot een groot, visionair, nieuw verhaal komen.

In het #metoo-debat werd steeds gezegd dat we elkaars veiligheid zijn en daadwerkelijke verandering alleen afgedwongen kon worden door elkaar op kwetsbare momenten te steunen. Dat werd door veel mensen gelezen als een vorm van activisme, maar zou je ook kunnen zien als een vorm van democratie. Want democratie gaat niet alleen over vrijheid van meningsuiting, maar ook over het respecteren van de mening van je burens, ook al is deze kritisch en deel je die mening niet.

Blijven zitten als het moeilijk wordt...

Als we op die overweldigende roep om verandering van de afgelopen tijd willen voortbouwen, zullen we die democratische vaardigheden opnieuw moeten trainen. We moeten aan tafel blijven zitten, juist ook op de momenten dat het moeilijk wordt. En dat is niet eenvoudig. Want vandaag de dag staan er meer stoelen dan ooit om die tafel. De tafel is groter geworden er zitten meer mensen met meer en andere belangen aan tafel. Dat vraagt om uithoudingsvermogen en de wil om te luisteren.

...en luisteren

Marianne is voor mij het toonbeeld van veel dingen, maar hoog bovenaan staan haar onuitputtelijke vermogen om te luisteren en haar uithoudingsvermogen om aan tafel te blijven zitten, met name op momenten dat anderen opstonden. Ze bleef, letterlijk en figuurlijk, altijd zitten. En zo was ze betrokken bij cruciale momenten en had ze vaak een spilfunctie omdat ze goed doorhad wat er op het spel stond en waar het naartoe moest gaan: bij de oprichting van Het Trojaanse Paard wat het politiek theater in Vlaanderen inluide, bij het Kaaitheter waar een belangrijk deel van de Vlaamse Golf ontstond, bij *Theaterschrift* dat het internationaliseringsbeleid in de

jaren negentig voor een groot deel beïnvloedde. Ook binnen artistieke producties hechtte ze telkens belang aan ieders stem, vaardigheid en praktijk. En eigenlijk, als je goed leest, zijn veel van haar essays ook democratische ruimtes waar ze veel verschillende mensen bij elkaar brengt en met elkaar in gesprek laat gaan.

Het werk dat zij achterliet is een ode aan de meerstemmigheid en daagt ons uit om niet voor de makkelijke weg te kiezen. Om juist de deuren en ramen open te zetten. Naar de wereld. Naar de stad. En de complexiteit daarmee binnen te laten. Omdat dat zeker niet makkelijk is, formuleerden Gable en ik tien handvatten die het gesprek aan die meerstemmige tafel op een constructieve wijze op weg kan helpen. Ze zijn deels op onze eigen ervaringen gestoeld, maar ook geïnspireerd op de paar jaar dat ik Marianne heb leren kennen en naast haar aan zoveel verschillende tafels zat:

1. Blijf altijd studeren en jezelf informeren en wees op de hoogte van nieuwe ontwikkelingen.
2. Zorg voor bestuurlijk toezicht dat ook inhoudelijk en humaan betrokken is, in plaats van enkel te focussen op bestuurders met geld en invloed.
3. Maak een onderscheid tussen *fast impact* en *slow impact* en focus op langetermijnoplossingen die structurele verandering teweegbrengen.
4. Probeer het publiek niet alleen vanuit een marketingoogpunt te zien, maar geef ze ook een structurele plek aan tafel. Trek samen op bij lobby's en richt publieksraden op met een adviserende rol.
5. Wees transparant binnen je organisatie over macht. Plekken waar in een open sfeer gesproken wordt over invloed gaan vaker bewuster om met macht.
6. Kies voor communicatiestrategieën die zorgzaamheid en kwetsbaarheid vooropstellen en doorbreek reflexen die gaan over schadebeperking en gezichtsverlies.
7. Probeer een crisis niet op te lossen door de verdeel- en heers-tactiek toe te passen.

8. Houd inhoudelijke tegenstemmen niet buiten de deur, maar nodig ze uit aan tafel. Niet eenmalig als adviseur van buitenaf, maar bed ze in.
9. Onderzoek bij iedere beslissing wat het effect is op de meest kwetsbaren in het veld.
10. Herinner jezelf als instituut regelmatig aan je zorgplicht. Die heb je niet alleen ten opzichte van je eigen mensen, maar ook naar de sector als geheel en naar toekomstige generaties.

Geciteerde werken

“Annemieke Keurentjes treedt aan als secretaris internationalisering van het Fonds Podiumkunsten.” *Fonds Podiumkunsten*, 6 april 2022. https://fondspodiumkunsten.nl/nl/actueel/nieuws/annemieke_keurentjes_treedt_aan_als_secretaris_internationalisering_van_het_fonds_podiumkunsten/

De Buysser, Pieter. “Het buiten verbeelden. Gesprek met Marianne Van Kerkhoven.” YouTube, 26 mei 2012. <https://www.pieterdebuysser.com/nl/over?id=237>

Groot Nibbelink, Liesbeth. “Het primaat van de praktijk. In gesprek met Marianne Van Kerkhoven.” *Documenta 40:1* (2022): [paginanummers]. Oorspronkelijk gepubliceerd in de Interviewreeks Over Dramaturgie in 2005.

Van Kerkhoven, Marianne. “Waar zijn we mee bezig?”. *Van het Kijken en van het schrijven*. Leuven: Van Halewyck, 2002.

Van Kerkhoven, Marianne. “The ongoing moment.” *Sarma*, 23 mei 2009. <http://sarma.be/docs/2836>. Laatst geraadpleegd op 30/10/2021.

Van Kerkhoven, Marianne & Nuyens, Aniek, 2012. *Listen to the Bloody Machine*, Amsterdam, Utrecht: IT&FB i.s.m. HKU.

Noten

- 1 Ze doet dat bijvoorbeeld in een interview met Liesbeth Groot Nibbelink uit 2004 dat in deze bundel opnieuw is uitgegeven, “In gesprek met Marianne Van Kerkhoven”. Ze doet dat ook in haar essay “The ongoing moment” uit 2009, tevens te vinden in deze uitgave.
- 2 In haar essay “The ongoing moment” uit 2009, die is opgenomen in deze uitgave, gaat ze hier uitgebreid op in.
- 3 Ik schreef het stuk *Steen in de vijver* (2021) over de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse variant van de Fair Practice Code waar ik zelf ook bij betrokken was. Daar valt meer te lezen over die samenhang: <https://fairpractice-code.nl/nl/over/steen-de-vijver-ontstaan-van-de-code>
- 4 Denk bijvoorbeeld aan de open brieven *We laten ons niet meer intimideren* of *Wij zien jullie*, beide te lezen op www.theaterkrant.nl.

**Tussen het grote en het kleine,
tussen kunst en samenleving,
tussen het theater en de
wereld: daar ligt de taak van
de dramaturg.**

Marianne Van Kerkhoven

Van Heuven, Robbert. "Interview met Marianne Van Kerkhoven: Dramaturgie is de bezielde structuur van de voorstelling." *Sarma*, 2005. <http://sarma.be/docs/3207>